

Marinko PERKOVIĆ

MORALNA MISAO U DJELIMA IVE ANDRIĆA

Sažetak

U ovom članku opisuje autor moralnu misao u djelima poznatog bosanskohercegovačkog književnika, nobelovca Ive Andrića. Andrić je pozitivno vrednovao ulogu moralista. To se da iščitati iz njegova književnog opusa koji bez sumnje sadrži i moralnu pouku. Andrić je bio uvjerenja da su povijesne (ne)prilike u Bosni prisilile priprosti puk da stvori svoj "naročiti moral". Međutim, sam izričito ne kaže u čemu bi bila ta posebnost. Ona se možda da nazrijeti, ako je uopće ima, iz opisa mentaliteta koji se stoljećima oblikovao na tlu Bosne. Taj je mentalitet nezamisliv bez mržnje i straha koji su, prema Andriću, duboko ukorijenjene u biću bosanskih naroda. Andrićevska je vizija života pesimistična. Ona je takva zbog moralnih, psihičkih i fizičkih zala koja su nadmoćnija od dobra. Ta zla, napose poroci i mane, ruše harmoniju kako u životu pojedinaca tako i u biću svih bosanskih naroda. Andrićeva djela poručuju: potrebno je poraditi na tome da tih zala bude što manje. On nam daje i pravilo za taj pothvat: biti strog prema sebi a pun razumijevanja prema bližnjemu.

Uvod

Djelo nekog pisca može se promatrati s različitih pozicija. Opsežni književni opus nobelovca Ive Andrića (1892.-1975.) dosad je studiran s različitih aspekata: stilskih, psiholoških, vjerskih, nacionalnih... Ta činjenica kao i samo čitanje njegovog djela spontano navodi na zaključak da andrićevska bogata književna misao pripada svima dok sam autor ne pripada nikome. Moguće je govoriti o krizi identiteta kod Ive Andrića tim više jer "se posljednjih četrdesetak godina svoga života nije volio izražavati tko je, što stvarno misli i čiji je".¹ To nipošto ne umanjuje vrijednost njegovih dijela koja i danas, htjeli to ili ne, imaju svoju aktualnost.

1 D. ŠIMUNDŽA, *Katolička Bosna u djelima Ive Andrića*, u: M. JOSIPOVIĆ - M. ZOVKIĆ (prir.), *Crtajte granice ne precrtajte ljude*, Studia Vrhbosnensia 7, Sarajevo - Bol 1995, str. 343.

Zanimljivo je uzeti djelo Ive Andrića i pokušati ga osvijetliti s etičke perspektive s koje dosada, koliko je meni poznato, nije dovoljno ili nije uopće osvijetljeno. Takav pokušaj, iako nepotpun zbog opsežnosti građe, koristan je samim tim što može skrenuti pažnju čitatelja i na taj pravac ispitivanja. U *Znakovima pored puta* Andrić će pozitivno ocijeniti tešku i nezavidnu ulogu moralista² ali će ujedno i priznati da on sam nema snage ni sposobnosti posvetiti se neophodnom i za društvo korisnom poslu otkrivanja, osuđivanja i popravljivanja mana,³ što je jedna od zadaća moralista. No i pored tog Andrićeva priznanja, njegova djela bez sumnje sadrže i moralnu pouku. Ona se da iščitati iz raznih fragmenata, napose iz opisa poroka i mana.

I. Bosna - zemlja mržnje i straha

Iako je najveći dio svog života proveo u Beogradu koji je uvelike utjecao na njegov književni rad, Andrić je čvrsto i nerazdvojno bio vezan sa Bosnom.⁴ Potrebno je nešto reći o andrićevskoj viziji Bosne, ne samo zato što je zemlji svoga porijekla on posvetio većinu svojih dijela,⁵ nego i zato što je u toj zemlji, kako kaže sam Andrić, zbog specifičnih povijesnih (ne)prilika narod bio prisiljen "razviti svoj naročiti moral".⁶

U čemu se očitovala posebnost morala bosanskih naroda? Nije lako odgovoriti na to pitanje jer i sam autor o tome ništa izričito ne kaže. Uvjerenja sam da će ta posebnost, ako je uopće ima, biti donekle osvijetljena nakon (sumarne) analize mentaliteta koji se oblikovao na bosanskom tlu. Važno je odmah istaći da je taj mentalitet nezamisliv bez konfesionalnih zajednica koje stoljećima žive jedne pored drugih.

Andrića je zanimala Bosna u njezinim nemirima, njezina povijesna zbilja, njezini običaji i kulture, ljudi i vremena. Kao izraziti neorealist i moderni impresionist on proniče u tajne Bosne i vjerno opisuje njezine stanovnike: katolike (Hrvate), muslimane (Turke, kako ih on naziva), pravoslavce (Srbe) i Židove. On im "zaviruje pod kožu", nastoji realno prikazati "njihove konfliktna razlike koje su ih sudbinski podijelile". Iako

2 Vidi I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, Sarajevo 21977, str. 222.

3 Usp. isto, str. 434.

4 O tome je i sam autor progovorio u I. ANDRIĆ, *Sveske*, Sarajevo 1982, str. 196-197.

5 Šimundža tvrdi: "Najbosanskiji je od svih autora, tipičan primjer tematskog književnika, kakva je teško naći u svjetskim razmjerima. Najveći je i najsustavniji pisac o bosanskim previranjima, civilizacijskim utjecajima, različitim vjerama i kulturama, istosti i različitosti bosanskih susjeda" (D. ŠIMUNDŽA, *nav. dj.*, str. 343-344).

6 I. ANDRIĆ, *Zemlja, ljudi i jezik kod Petra Kočića*, u: ISTI, *Umetnik i njegovo delo*, Sarajevo 21977, str. 160.

pritom "jasno zapaža nacionalne entitete", on radije govori o vjerama koje "su mu duhovna, kulturna i nacionalna određenja". Prilazi im socio-politički ne ulazeći pritom "u njihova religiozna shvaćanja i teološka uvjerenja". "Promatra ih socio-psihološki kao nepremostive razdjelnice bosanske zbilje. Kroz njih gleda na nacionalne napetosti i društvene razlike, život i društvene odnose. Istodobno im pripisuje povijesno zlo i dobro; dapače, dubinske sukobe i mržnje."⁷

U djelima Ive Andrića ukrštaju se Istok i Zapad. Po strukturi plana, osobnom tonu te kompoziciji i stilu, Andrićeva su djela "zapadno-umjetnička po svemu". Istovremeno su i "sva Istok" jer su produkt i istočnjačkog shvaćanja života što je vidljivo iz Andrićeve zainteresiranosti za islamski element u Bosni.⁸

Mentalitet Istoka Andrić je najzornije prikazao u *Travničkoj hronici*,⁹ i to u likovima turskih gospodara kao i u životu travničke raje. Turski su gospodari nerazrješena zagonetka za strance. Ni francuski ni austrijski konzul ne uspijevaju prodrijeti u tamu njihove čudi iz koje uvijek izbijaju neka iznenađenja. Ta iznenađenja stavljaju pod znak upitnika svaku njihovu analizu te dovode u sumnju njihove psihološke procjene i sudove. Prokušana diplomatska igra na Zapadu pokazuje se bespomoćnom pred tajnom čudi orijentalnih gospodara koji u riječima i djelima očituju takve protivrječnosti "koje su katkada drastično brutalne, a katkada lukavo rafinirane". Iz tog sukoba istočnjačke i zapadne kulture "rađaju se pogledi koji radikalno diferenciraju Istok i Zapad": to su dva svijeta koji se razlikuju u kulturi, bitnim ljudskim osobinama, psihi, karakteru, stilu života.¹⁰

7 D. ŠIMUNDŽA, *nav. dj.*, str. 344. Prema Andriću borba se između dvije vjere (kršćanske i islamske) vodila u Bosni vjekovima. Vidi I. ANDRIĆ, *Na Drini ćuprija*, Sarajevo 21977, str. 102.

8 I. SEKULIĆ, *Istok u pripovetkama Ive Andrića*, u: B. MILANOVIĆ (prir.), *Kritičari o Ivi Andriću*, Sarajevo 1977, str. 50-51. U nastavku (str. 52-58) Isidora Sekulić tumači zašto su Andrićeva djela obilježena i Istokom: 1. Način izlaganja sadržaja podsjeća na usmeno pripovijedanje; 2. Buržoaski život i buržoaski tip ličnosti su potpuno odsutni u djelu; 3. Uvijek su muškarci nosioci događaja, žene su u drugom planu; 4. Djela odišu slijepom i ludom požudom za ženom; 5. U Andrićevim pričama sugestivnost zamjenjuje zapadnjačku analizu.

Prema Andriću bosanski muslimani se sjećaju svog kršćanskog porijekla: "A kasabljski Turci drže mnogo do propisa islama, utoliko više što su svi oni skorašnji Turci i nema gotovo nijednog koji ne pamti ili oca ili dedu kao hrišćanina ili taze poturčenjaka" (I. ANDRIĆ, *Na Drini ćuprija*, str. 32).

9 Prema Salku Nazečiću u *Travničkoj hronici* (u sedam godina konzulovanja) je "stvarno sažeta istorija Bosne za čitavog njenog života pod Turcima" (S. NAZEČIĆ, *Mjerilo trajnosti u Andrićevim istorijskim romanima*, u: B. MILANOVIĆ (prir.), *Kritičari o Ivi Andriću*, str. 202).

10 V. GLIGORIĆ, *Romani Ive Andrića*, u: B. MILANOVIĆ (prir.), *Kritičari o Ivi Andriću*, str. 193-196.

U *Travničkoj hronici* predstavljena je Bosna paradoksalno: ona je zaostala zemlja a u isto vrijeme puna duhovnog bogatstva.¹¹ Ona je i hladna zbog toga jer se nikad ne zna što svijet misli a što osjeća. Paradoksalna je i po tome što u narodu ostanak može značiti i odlazak, smiješak nije uvijek smiješak kao što ni "da" nije "da", "ne" nije potpuno "ne".¹² Osim toga, narod je u Bosni podvojen kao nigdje u Europi. Sve su četiri vjere, prema Andriću, isključive i međusobno netrpeljive. Što više, zapaža Defose, "svaka od njih smatra da su njeno dobro i njena korist uslovljeni štetom i nazatkom svake od tri ostale vere, a da njihov napredak može biti samo na njenu štetu".¹³ Upravo zbog toga život je u Bosni težak i nelagodan, napose za strance koji istočnjačku (bosansku) logiku nikad do kraja ne mogu shvatiti. Zato će francuski konzul Davil reći "da tvrda škola Istoka traje većito i da u ovim zemljama nema kraja iznenađenjima, kao što nema prave mere, stalnog suda ni trajne vrednosti u ljudskim odnosima".¹⁴ Stranci ne uživaju veliki ugled među bosanskim narodima. Duboko podijeljeni i međusobno zakrvljeni a skeptični prema strancima ti se narodi zajednički odvajaju i ograđuju od svijeta. Tako se domaći islamski živalj ne identificira s vezirima koji su došli s Istoka. A i katolici koji simpatiziraju austrijskog konzula i Austriju od koje očekuju pomoć kako bi se oslobodili od Turaka, ne žele da se on previše miješa u njihov svakodnevni život.¹⁵

Sud što ga je o Bosni i njezinim stanovnicima izrekao u *Travničkoj hronici*, Andrić je na samo sebi svojstven način ponovio i u nekim drugim svojim djelima. Ovdje se zaustavljam na nekim opisima, ne ulazeći pritom u njihovu kritičku analizu.

U pripovijeci *Za logorovanja* čitamo: "U takvim časovima paša nije skrivao svoju odvratnost prema Bosni i Bosancima... On je prezirao te Bosance, muslimane, neuke, surove, nevjerovatno ograničene ljude, što tako svečano i s toliko važnosti govore svoje gluposti. Prezirao je Srbe, čupavu, mrku, fanatizovanu rajju, što se tako bezumno bore protiv starih i velikih institucija i slijepo srću u smrt, gubeći za puste snove i lagarije 'lijepi život', kako ga je on zvao. Prezirao je ponizne Jevreje, bradate popove i lukave fratre, kao svijet bez časti i dostojanstva. I jednom je, poslije neke fratarske deputacije, rekao svom čehaji: - Kad propane i potone sav svijet i sve države, vjeruj, ovi će fratri plivati, kao zejtin, po vrhu. On je mrzio svu tu zemlju, mračnu i gorovitu, s rastrganim pejzažom

11 Vidi I. ANDRIĆ, *Travnička hronika*, Sarajevo 1977, str. 147.

12 *Isto*, str. 175-176.

13 *Isto*, str. 295-297.

14 *Isto*, str. 236.

15 Usp. S. NAZEČIĆ, *nav. dj.*, str. 205-206.

i ludom klimom, kao i njene stanovnike, vječno nemirne i zavađene, jer mu je bilo odvratno sve što je glasno, oštro i neumjereno.”¹⁶

U pripovijeci *Čaša* glavni junak fra Nikola Granić daje savjet svom mlađem subratu fra Petru: “Nije tebi mjesto u svijetu i u Njemačkoj, nego u manastiru i u Bosni. Šta ćeš? Ovo je zemlja oskudna i uboga, tijesna i mrka, ni valija nije u njoj lako biti a kamoli raja i redovnik. U ovoj se zemlji jedna čaša vidi i bode oči kao najviša kula u nekoj drugoj. Kome je do toga da bude rahat i zendi, nije mu se trebalo u njoj roditi ni zafratiti. Ovdje se dram radosti dušom plaća. A ti idi sad pa pitaj zašto je tako. Ili, još bolje, niti idi niti pitaj, nego sjedi gdje si i budi što si, jer je ludo ići i pitati drugog što te boli, a mnogo pametnije sjediti i razgovarati sam sa svojom mukom.”¹⁷

Iz usta fra Mate možemo čuti i to da je Bosna “kao i dosada neuređena, bez zakona, luta i lutaće možda do sudnjega dana”.¹⁸

U toj se zemlji Bosni, kao i u ostalim balkanskim zemljama, ne poštiva čovjek i njegovo dostojanstvo.¹⁹ Bosna je tmurna, pa i sama njezina brda koja su svjedok povijesnih briga, opreza i strahovanja, stvaraju neodređeni osjećaj potištenosti.²⁰ U njoj kao i u ostalim krajevima koji su bili pod Turcima, vidljivi su tragovi robovanja. U Bosni se, veli Andrić, naraštaji rađaju zaduženi i opterećeni prošlošću.²¹ U duši bosanskog čovjeka uselilo se neko bolesno nepovjerenje a da nitko ne zna kada i kako.²² Jednom riječju, bosanski je čovjek opterećen strahom.²³

U traženju odgovora na gore postavljeno pitanje, u čemu bi se očitala specifičnost morala na bosanskom tlu, spontano dolazimo do teme mržnje i straha. Ne zato što bi oni bili specifikum tog morala, (ona to i ne mogu biti jer su negacija morala), nego zato što je taj bosanski moral, ako uopće postoji, bez njih nezamisliv.

16 I. ANDRIĆ, *Za logorovanja*, u: ISTI, *Nemirna godina*, Sarajevo 1977, str. 14-15.

17 I. ANDRIĆ, *Čaša*, u: ISTI, *Žed*, Sarajevo 1977, str. 153.

18 I. ANDRIĆ, *Priča o vezirovom slonu*, u: ISTI, *Nemirna godina*, str. 55.

19 “Zašto balkanske zemlje ne mogu da uđu u krug prosvetljenog sveta, čak ni preko svojih najboljih i najdarovitijih predstavnika? Odgovor nije jednostavan. Ali čini mi se da je jedan od razloga odsustvo poštovanja čoveka, njegovog punog dostojanstva i pune unutarnje slobode, i to bezuslovnog i doslednog poštovanja. To je naša velika slabost i u tom pogledu svi mi često i nesvesno grešimo. Tu školu nismo još prošli ni taj nauk potpuno izučili. Taj nedostatak mi svuda nosimo sa sobom kao neki istočni greh našeg porekla i pečat manje vrednosti koji se ne da sakriti. O tome bi trebalo govoriti i na tome raditi” (I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 309).

20 Usp. I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 354-355.

21 Usp. *isto*, str. 458.

22 *Isto*, str. 488.

23 Vidi *isto*, str. 492.

O mržnji je Andrić progovorio u nekoliko svojih dijela. Ipak jedno od njih privlači najveću pažnju, a to je *Pismo iz 1920. godine*. Maks Levenfeld, "autor" tog pisma, kojeg je mržnja istjerala iz Bosne, opisuje zemlju Bosnu i njezine stanovnike na ovaj način: Za njega je Bosna divna i zanimljiva zemlja čiji se stanovnici odlikuju mnogim moralnim vrednotama, po čemu se razlikuje od ostalih jugoslavenskih zemalja. Nije Bosna samo po tome specifična. Ona je posebna i zbog toga što je "zemlja mržnje i straha". Strah je "korelativ te mržnje, njen prirodni odijek". Ta je mržnja paradoksalna jer bosanski čovjek nije ni svjestan da ona "živi u njemu". Mržnja "nastupa kao samostalna snaga", "sama u sebi nalazi svoju svrhu". Ona je "oružje nagona za uništenjem ili samouništenjem, samo kao takva i postoji, i samo dotle dok svoj zadatak potpunog uništenja ne izvrši". Levenfeld priznaje da je u Bosni naišao na ono što se rijetko viđa u drugim zemljama, a to je: tvrda vjera, čvrst karakter, nježnost i ljubavni čar, lijepi osjećaji, privrženost i nepokolebljiva odanost, velika žed za pravdom. Ali potom odmah dodaje da se ispod svega toga kriju "u neprozirnim dubinama oluje mržnje, čitavi uragani sapetih, zbijenih mržnji koje sazrevaju i čekaju svoj čas". Ta se mržnja krije i u "ljubavima i zanosima, tradicijama i pobožnostima". On smatra da u Bosni i vrline govore i djeluju preko mržnje. Pa i oni koji vjeruju u Boga "smrtno mrze" one koji ne vjeruju ili pak drugačije vjeruju. Mržnja je u Bosni i kao svojevrsni zalog održivosti: onaj koji ne zna ili ne želi da mrzi, taj je "pomalo tuđin i izrod, a često mučenik". Koji je lijek za tu mržnju? Izlaz iz stanja opće mržnje Levenfeld vidi u međusobnoj ljubavi, razumijevanju i snošljivosti. Jedino se tako može pobijediti ta duboko ukorijenjena (bosanska) bolest.²⁴

24 I. ANDRIĆ, *Pismo iz 1920. godine*, u: ISTI, *Deca*, Sarajevo 21977, str. 180-187. O vjerskoj je mržnji progovorio Andrić i u svome romanu *Gospodica*: "Pripadnici triju glavnih vera, oni se mrze međusobno, od rođenja pa do smrti, bezumno i duboko, prenoseći tu mržnju i na zagrobni svet koji zamišljaju kao svoju slavu i pobjedu a poraz i sramotu komšije inoverca. Rađaju se, rastu i umiru u toj mržnji, toj stvarnoj fizičkoj odvratnosti prema susedu druge vere, često im i ceo vek prođe a da im se ne pruži prilika da tu mržnju ispolje u svoj njenoj sili i strahoti; ali kad god se povodom nekog krupnog događaja pokoleba ustaljeni red stvari i razum i zakon budu suspendovani za nekoliko sati ili nekoliko dana, onda se ta rulja, odnosno jedan njen deo, našavši najposle valjan povod, izliva na ovu varoš, poznatu inače zbog svoje uglađene ljubaznosti u društvenom životu i slatke reči u govoru. Tada sve one dugo zadržavane mržnje i pritajne želje za rušenjem i nasiljem, koje su dotle vladale osećanjima i mislima, izbiju na površinu i, kao plamen koji je dugo tražio i najposle dobio hrane, zagospodare ulicama, i pljuju, ujedaju, lome, sve dok ih neka sila, jača od njih, ne suzbije ili dok ne sagore i malakšu same od svoga besa. Zatim se povlače, kao šakali podvijena repa, u duše, kuće i ulice, gde opet ožive godinama pritajene, izbijajući samo u zlim pogledima, ružnim uzrečicama a opscenim pokretima"

Pri opisu svojih likova, njihovih karakternih i moralnih crta, Andrić vrlo malo govori ili nikako o savjesti, ne analizira je kao etički fenomen, izuzev na jednom mjestu.²⁵ Zašto je to tako? Možda bi se razlog tome mogao potražiti u činjenici da je za Andrića strah od života (jedini) pravi oblik savjesti ili pak njezin prvobitni psihološki korijen.²⁶ Logično je stoga zaključiti: govor o strahu pretpostavlja i u sebi uključuje govor o savjesti.

Andrić na nekoliko mjesta govori o strahu. Taj strah dolazi od povijesnih prevrtanja i događanja i duboko se ukorijenio u bosanskom čovjeku.²⁷ On dolazi i bez događanja, slobodan od bilo kakvog vidljivog uzroka.²⁸ Strah je za njega osnova duše, napose bolesne duše. On može promijeniti svoj uzrok pa i ime, ali uvijek ostaje isti. Strah muči ne samo one koji su mu dali povoda nego i posve nevina bića.

Svoju je viziju straha donio Andrić napose u *Znakovima pored puta*. Najprije konstatira da se čovjek nikad ne bi trebao bojati ljudi, jer "bojati se ljudi, znači činiti krivo Bogu". I odmah nadodaje da uzrok tog straha može biti i to što je čovjek nekad prekršio Božji princip.²⁹ Na drugom mjestu konstatira da život "u strahu, u kajanju, u stalnom strahu od straha" može biti i razlog uspjeha među ljudima, i priznaje pritom da i on sam tako živi i u životu uspijeva.³⁰ Strah prema Andriću ima veliku snagu. On ne prodire u ljudske misli izvana, nego uvijek leži u čovjeku i nastoji obuhvatiti sve ono što on vidi i doživljava. Strah naliči vulkanskom pepelu: on je "mrtav, ali poletan, brz i smrtonosan, i stvara grobnu humku od svega na što padne". Čovjek ga doduše ne priznaje, "ali njemu ne treba naše priznanje".³¹ Kako pomoći čovjeku koga muče strahovi? Savjetima, uvjerenjima ili nečim drugim? Andrić je nemoćan pred tim pitanjem.³²

(I. ANDRIĆ, *Gospodica*, Sarajevo 1977, str. 86). Vidi također I. ANDRIĆ, *Kod kazana*, u: ISTI, *Žed*, Sarajevo 1977, str. 60; ISTI, *Priča o vezirovom slonu*, str. 65; ISTI, *Deca*, str. 50.

25 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 121-122: "On nije čovek bez savesti, ali šta mu vredi kad je ta njegova savest kao pokvaren sat koji čas brza, čas zadocnjava, čas opet stane, i to nekako uvek onda kad je najvažnije i najpotrebnije znati koje je doba dana. Glavno je da on, pored takvog časovnika, nikad ne zna tačno koliko je sati."

26 Usp. B. MILANOVIĆ (prir.), *Kritičari o Ivi Andriću*, str. 78-79.

27 Vidi I. ANDRIĆ, *Na Drini ćuprija*, str. 148; ISTI, *Travnička hronika*, str. 475-476; ISTI, *Ćilim*, u: ISTI, *Nemirna godina*, str. 147-148.

28 Usp. S. KORAĆ, *Mnogoglasni oratorij*, u: B. MILANOVIĆ (prir.), *Kritičari o Ivi Andriću*, str. 220-221.

29 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 15.

30 *Isto*, str. 24.

31 *Isto*, str. 35.

32 "Ljudi mučeni strahom traže često pomoći i saveta i levo i desno, ali uvek i u svemu slušaju samo svoj strah. Njima se stalno čini da niko ne ume da vidi i neće pravo

Kako i ne bi bio, jer strah je iracionalna stvarnost. Svako racionalno rješenje, ma koliko uvjerljivo bilo, pred njim je nemoćno, stoji na neplodnom tlu.³³

Na kraju ove sumarne analize mentaliteta na tlu Bosne, spontano se nameće jedno pitanje koje glasi: kako razriješiti gordijski bosanski čvor koji je, prema Andriću, isprepleten povojima mržnje i nekog čudnog straha? Silom ili nečim drugim? Čini mi se da bi odgovor mogli potražiti u romanu *Omerpaša Latas* i to na onom mjestu gdje Andrić govori o strpljivom čekanju. Čekanje je za Andrića velika krepost, napose na područjima na kojima je vladalo Tursko Carstvo. On kaže: "Ko u Turskoj neće ili ne ume da čeka, taj, ma kako sposoban bio, neće postići nikad ništa, samo će pokidati svoje rođene živce, brzo i uludo utrošiti snagu, pogubiti i posljednje prijatelje i zaštitnike - i propasti bez smisla, bez koristi po sebe i druge. A naprotiv, čovek koji je bez duha i bez vrednosti, ali koji ume da čeka, to jest koji ima tu pasivnu snagu tupog, animalnog dreždanja i džonjanja, budnog kuhanja i podmuklog vrebanja, taj gotovo uvek dočeka i postigne ono što želi, svakako pre nego preduzumljivi i daroviti ljudi lišeni te sposobnosti. Čekanje je ovde, kako izgleda, neka vrsta ispita i probe. Nešto kao ono iskušenje i prepreke koje junaci u starim legendama moraju da savladaju pre nego što dođu do životnog cilja. Ko izdrži probu čekanja, taj je pobednik, taj može mirno da uživa plodove svoje pobeđe i - da pušta druge da čekaju."³⁴

Možda će se netko zapitati: Je li Andrić opisivao mentalitet bosanskog čovjeka da bi ga izrugao? Nipošto! Svrha Andrićeva pisanja nije puka analiza bosanskog mentaliteta i ljudi. On se na tome ne zaustavlja niti se time zadovoljava. Svojim pripovijetkama i romanima on ustvari želi izgraditi mostove među ljudima. Njegov odlazak u prošlost nije svrha samom sebi. Razotkriva prošlost da bi uputio kako da se sagleda sadašnjost.³⁵ On pritom ne formulira zaključke, "to prepušta nama".³⁶

da oceni značaj i veličinu njihovih strahovanja i stoga im svaki savet izgleda uvredljivo površan, neumesan, i nedovoljan. Kad im preporučujete neki fizički ili psihički način kako da suzbiju ili razagnaju svoj strah, oni vas smatraju naivnim i nedoraslim čovekom, a ako pokušate da im dokažete da njihova strahovanja nemaju uopšte osnova i da treba da ih odbace kao plod igre nezdravih živaca, oni počinju da vas gledaju s nepoverenjem, čak sa mržnjom, kao jednog od svojih mnogobrojnih gonilaca" (*Isto*, str. 47-48).

33 I u *Ex ponto* govori Andrić o strahu. Tvrdi da je on "često jedini pokretač ljudskog djelovanja". Od te zaraze "koja ispunja sve mozgove", ljudi mogu biti "zli i surovi i podli", ali isto tako i "darežljivi, čak i dobri". I. ANDRIĆ, *Ex ponto. Nemiri. Lirika*, Sarajevo 1977, str. 44.

34 I. ANDRIĆ, *Omerpaša Latas*, Sarajevo 1977, str. 112.

35 Prema Andriću prošlost i budućnosti imaju vrijednost (samo) u perspektivi sadašnjosti. Vidi I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 45-46, 158; ISTI, *Kad je riječ o arhivima*, u: ISTI, *Istorija i legenda*, Sarajevo 1977, str. 172-174.

36 R. TOŠOVIĆ, *Realizam Ive Andrića*, u: B. MILANOVIĆ (prir.), *Kritičari o Ivi Andriću*, str. 97-100.

2. Harmonija i disharmonija svijeta

Andrića su mučili karakteri i ljudske sudbine, nazorska shvaćanja i egzistencijalna pitanja, sukobi dobra i zla, harmonija i disharmonija svijeta.³⁷ Opisujući velike životne teme i dileme, Andrić jasno pokazuje da mu je stalo do harmonije. Ustvari, harmonija je veliki ideal prema kojemu teže njegova djela. Ta je harmonija često nedohvatna te je zato "stalan povod tragici i bolu".³⁸

Tražeci istinu o životu naroda na bosanskom tlu, Andrić obraća pažnju ne samo na pozitivne strane tih naroda nego i na ono što je djelo njihovih imaginacija, želja i planova, na ono što je negativno u njima. Opisujući pozitivne i negativne stvarnosti bića domaćeg čovjeka, on je izmirio mnoge protivrječnosti što nije polazilo za rukom drugim bosanskohercegovačkih književnicima. U njegovim djelima udio socijalnog i udio individualnog "našli su punu ravnotežu". Andrićeve su individue obično predstavnici obitelji čije je tančanje krvi i slabljenje snage dovelo do neželjenih i čudnih posljedica. Strašni i mutni nagoni kao i razne bolesti psihe (duše), od kojih pate npr. Mustafa Madžar, Mula Jusuf, Anika ili Stjepan Ković, rezultat su mnogih uvjetovanosti, kako u prošlosti (biološko naslijeđe) tako i u sadašnjosti (društvene prilike). Mnoge Andrićeve pripovijetke nazvane su po pojedinim osobama koje su nositelji bolesnih nagona i neostvarenih želja, ljudi koji se teško ili nikako uklapaju u život i prilagođavaju društvenim propisima. Strah, strasti, ljubav i smrt temeljni su momenti njihova života. Ljubav i smrt (dragih osoba) smućuju im dušu, a strah i strasti (sujeta, kukavičluk, škrtost, zavist, seksualna želja, pohlepa, pijanstvo, udvorničtvo, hipokrizija, svirepost...) uništavaju ih. Napose su strah i seksualnost, prema Andriću, temeljni pokretači ljudskog bića.³⁹

U promatranju sukoba između dobra i zla Andrić je pesimist: čini se da po njemu zlo ima premoć nad dobrom.⁴⁰ Andrić stavlja svoje likove na velika iskušenja, ukazuje na činjenicu da zlo caruje na bezbrojne načine. Ni zaslužena kazna ne stiže svakog zločinca za njegova zlodjela. Ustvari Andrićeva su djela, smatra Jeremić, "jedan veliki zapisnik zala" koja sustižu čovjeka na zemlji na razne načine: od nasilnih smrti, nabijanja na kolac, samoubojstava, mučenja u zatvoru, nesigurnosti za život u "prokle-

37 D. ŠIMUNDŽA, *nav. dj.*, str. 344.

38 S. LEOVAC, *Pred delom Iva Andrića*, u: B. MILANOVIĆ (prir.), *Kritičari o Ivi Andriću*, str. 275-276.

39 Usp. D. JEREMIĆ, *Traganje za harmonijom*, u: B. MILANOVIĆ (prir.), *Kritičari o Ivi Andriću*, str. 234-236.

40 Vidi I. ANDRIĆ, *Kod kazana*, str. 55-56.

tim avlijama” pa sve do svakodnevnih zlostavljanja u obitelji, starenja (te “smrti koja traje”), neostvarenih želja i nejasnih strahovanja. Mora se, međutim, reći i to da snaga zla kod Andrića nije tako velika niti je tako stalna i neuništiva da bi se moglo govoriti o “metafizici zla” u njegovim djelima. Za Andrića je sve prolazno, pa tako i zlo. Moguće je da u određenim trenucima nadvladaju kolektivne psihoze straha, ubijanja, gonjenja ili pak seksualna obuzetost, ali s vremenom se sve smiri, “vrati u stare tokove, izvor zla nestane, a ljudi se vrte svojim starim poslovima i navikama”. I tako se malo pomalo uspostavlja ravnoteža i harmonija.⁴¹

Andrić je pesimisti i melankoličan također i u opisivanju ljudskog života. Za njega je život nužno zlo, nešto što je mutno i nerazjašnjeno.⁴² U njegovim djelima čovjek i njegova egzistencija ostaju jedna vječno nerazjašnjena sinteza.⁴³ Njegove ličnosti ni u jednom trenutku ne napušta osjećaj izgubljenosti i bačenosti. One su u sukobu sa sredinom, trpe zbog nerazumijevanja, doživljavaju slom. One su kao neki stranci u svijetu: žude za srećom ali je nikad ne dostižu.⁴⁴ U Andrićevoj filozofiji života, smatra Jeremić, prevladava skeptično uvjerenje da nema apsolutne izvjesnosti niti apsolutne istine. Prema njegovu mišljenju teško je utvrditi pravilnost puta, odnosno “nema ničeg što nam ukazuje na pravilnost pojedinačnog puta kao najjistitijeg”. Taj put, prema Andriću, nije niti jedna od bosanskih vjera: nijedna od njih ne može nositi epitet apsolutne istine.⁴⁵ U tome bi jedini izuzetak bila ljubav jer jedino ona kao trajna vrednota može nositi epitet ispravnog pokazatelja puta kojim treba ići.⁴⁶ Ali i u toj ljubavi, kako kaže sam Andrić, “ima mnogo bola nereda i ne-

41 Usp. D. JEREMIĆ, *nav. dj.*, str. 242-247.

42 I. ANDRIĆ, *Na Drini ćuprija*, str. 247: “Tako je ljudski život udešen - i sam Bog jedini tako je hteo - da uz svaki dram dobra idu dva drama zla, da na ovoj zemlji ne može biti dobrote bez mržnje ni veličine bez zavisti, kao što nema ni najmanjeg predmeta bez senke.” Vidi također ISTI, *Ex ponto. Nemiri. Lirika*, str. 60.

43 Usp. M. PERVIĆ, *Pripovetke Iva Andrića*, u: B. MILANOVIĆ (prir.), *Kritičari o Ivi Andriću*, str. 127.

44 P. ZORIĆ, *Metafizički realizam Ive Andrića*, u: B. MILANOVIĆ (prir.), *Kritičari o Ivi Andriću*, str. 300.

45 Kad je riječ o vjeri potrebno je pripomenuti i ovo: u svojoj je mladosti Andrić bio vjernik katolik (vidi I. ANDRIĆ, *Ex ponto. Nemiri. Lirika*, str. 95), kasnije je postao ateist: “Čitam istoriju religija. Zanosí me, diže visoko i spušta nisko. Čovek posmatra mrtve religije kao okamenjene kosture preistorijskih džinovskih životinja, polaže prst na zube uginulih dinosaura i mastodonta, sa ljubopitsvom, bez straha. Ali živih religija i njihovih organizacija treba se kloniti. Zaobilazi ih koliko god možeš, što dalje to bolje! Jer, od njih ti preti stalna opasnost: ili da te porobe i potčine, pa da im služiš kao beslovesno poslušno stvorenje, ili da te slome i unište, pošto te prvo ocrne i osramote zauvek” (I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 213).

46 Usp. D. JEREMIĆ, *nav. dj.*, str. 256.

pravde"; ona je tajanstvena, njezina veličina i snaga nikad do kraja nije spoznatljiva.⁴⁷

Koji su to poroci i (osobne i društvene) mane o kojima je Andrić izričito progovorio, a koje u svojoj biti ruše harmoniju ljudskog života? Ima ih više. Ovdje će biti govora samo o nekima: nepravda, zarobljenost novcem, kocka, psovka, alkoholizam, zavist, laskanje, laž.

U Andrićevim djelima prisutna je konstantna osuda nepravde, kako osobne tako i društvene. Napose je ova druga u žiži njegove kritike. Kako je nemoguće iznijeti sva mjesta u kojima je ona kritizirana, ovdje se zadržavam samo na pripovijeci *Priča o kmetu Simanu*: Nakon što su austrijske trupe ušle u Sarajevo, 19. kolovoza 1878., kmet Siman je zaključio da je prošlo vrijeme nepravde: došla su nova vremena, mislio je, pogodna za kmetove, a nepovoljna za age. Stoga je odbio agi Ibragi dati dio plodova od svoga uroda, ono što mu po "seferskoj naredbi od 1859. godine" pripada. I Siman se prevario. Age su do daljnjega uživali privilegije što su ih i prije imali. Nakon parničenja na sudu, kmet je Siman izgubio sve što je imao: svoje imanje i čenu koja ga je ostavila. Odao se piću, spavao po sarajevskim ulicama, boreći se i dalje za pravdu i svoja prava.⁴⁸ Pripovijetka jasno poručuje: pravdu je teško ostvariti na ovome svijetu, napose u onim sredinama gdje je društvena nepravda bila mjerilo ljudskih odnosa. Borba za pravdu je dug i mukotrpan posao. Na drugom će mjestu Andrić poručiti da je za ukazivanje nepravde potrebna ne samo hrabrost nego i razboritost.⁴⁹ Međutim, kako se učinjena nepravda neda popraviti niti izbrisati, on je mišljenja da je opraštanje i zaborav najbolji lijek za nju: "I da nema opraštanja i zaborava, nepravda bi prekrila svet i stvorila od njega stvarni pakao."⁵⁰

Zarobljenost novcem jest sljedeća mana koju je izričito kritizirao Andrić. On je svjestan da novac ima veliku moć i da je on potreban

47 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 25.

48 Pri kraju pripovijetke on govori pijanom Smail-agi: "- Svi za mene kažu da sam budala i propalica. Znam ja to. Ali znam i da nije sasvim tako. Vidiš, bio je u mog pokojnog oca, u mom djetinjstvu, jedan oroz, gigan, nije mu glasa nadaleko bilo. Ali, imao je jednu manu zbog koje je glavu izgubio prije vremena: on je kukurikao prije ostalih pijevaca na čitav sahat i budio ukućane. Dodijalo jednog dana mom ocu. Neću ga, kaže, trpjeti, pa da mi je iz oka izašao. I naredi da ga zakolju. E, ja sam, vidiš, takav oroz. (...) - Svi mi kažu da nije trebalo raditi ni govoriti sve ono što sam ja radio i govorio, da nije vrijeme i da je bolje 'vodu u usta', što kažu, pa svoj poso gledati. Morebiti. Ali kad sve saberem, ja vidim da je onako kako ja kažem, da je aginska prava umrla, a kmetovska se rodila, samo ono to ne vide, još ne vide, a ja vidim" (I. ANDRIĆ, *Priča o kmetu Simanu*, u: ISTI, *Znakovi*, Sarajevo 1977, str. 155).

49 Vidi I. ANDRIĆ, *Razgovor*, u: ISTI, *Znakovi*, str. 205-206.

50 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 299.

čovjeku,⁵¹ ali je isto tako svjestan da svijet novca zna biti itekako taman i naopak. Ta činjenica posebno dolazi do izražaja u romanu *Gospođica*. U ovom romanu opisuje Andrić život Rajke Radaković - Gospođice - koja je nakon smrti svoga oca trgovca još zarana preuzela (poslovni) život obitelji u svoje ruke. Novac ju je toliko fascinirao da mu je sve podložila. Zbog te i takve opčinjenosti, nikoga nije primjećivala. Zbog svoje bezobzirnosti i škrtosti, s rodbinom je gotovo posve raskinula veze. Nije imala pravih prijatelja. Od društva se potpuno izolirala. Održavala je veze jedino s onim ljudima od posla koji su joj mogli pomoći (savjetom) da umnoži svoje bogatstvo. Gospođica je napose profitirala neposredno i u prvim godinama Prvog svjetskog rata. Kupovala je dukate, a novac je uzajmljivala samo onima za koje je imala garanciju da će joj ga, uz velike kamate, na vrijeme vratiti. Zbog svoje nacionalne ravnodušnosti, a bila je Srпкиnja, i političke nesnalazljivosti, zapala je u nemilost srpskog puka u Sarajevu. Rodaci joj savjetovali da zajedno s majkom odseli iz Bosne. To je i učinila. Otišla je u Beograd gdje je ubrzo kupila neku kućicu. I u Beogradu je nastavila živjeti svojim pretjerano štedljivim (škrtim) životom. Ali ubrzo je i obolila. Imala je srčanih tegoba. Liječniku, međutim, nije htjela ići, sve zbog novca. Nakon majčine smrti, provodila je dane i noći promatrajući svoje bogatstvo koje je brižno krila u najsigurnijim dijelovima kuće. I tako jedne večeri, dok je razmišljala o svome bogatstvu, učinilo joj se da je neki razbojnik ušao u kuću s namjerom da je pokrade. Toliko se uplašila da nije mogla primijetiti da se radi o lažnoj uzbuni. Ostala je bez daha, srce joj je otkazalo. Umrula je u veljači 1935. god.⁵²

Porok kocke opisao je Andrić u romanu *Na Drini ćuprija*. Smatra je svemoćnom strašću. Konstatira i to da je malen broj kasablija Višegradana koji su po prirodi kockari; njihovi su poroci drugačiji: neumjerena ljubav prema ženama, sklonost piću, maštanje pored rodne rijeke. Kockari su mahom stranci ili doseljenici. Jedan od njih i Milan Glasinčanin koji se od najranije mladosti potpuno predao kocki. Kad u mjestu svoga prebivanja nije nalazio društvo za kocku, odlazio je u drugu kasabu "odakle se vraćao ili pun para, kao trgovac sa vašara, ili praznih džepova, bez sata i lanca, bez duvanske kutije i prstena, ali u svakom slučaju bel i neispavan kao da je bolovan".⁵³ Kako se osloboditi kocke? Andrić ne daje odgovor na to pitanje, on šuti. Zadržava se samo na opisu te mane, kao da prepušta nama da domislamo konkretni odgovor i rješenje.

Andrić nije mnogo govorio o psocvi. Jedino mjesto koje izričito govori o njoj nalazimo u djelu *Sveske*. Tu Andrić ne kritizira oštro uobičajene

51 Vidi I. ANDRIĆ, *Panorama*, u: ISTI, *Deca*, str. 138.

52 Vidi I. ANDRIĆ, *Gospođica*, napose str. 68-69.

53 I. ANDRIĆ, *Na Drini ćuprija*, str. 174.

psovke domaćeg puka nego gadne psovke: "On ne psuje kao iskreni i neposredni ljudi što ponekad opsuju kod nas, nego *gadno* psuje, kao da se sa svakom ružnom reči nevidljivo odvaja nešto od njegove unutrašnje truleži i ružnoće; kao da sa svakom psovkom bije iz njega osetno težak, pokvaren zadah."⁵⁴

O štetnom djelovanju alkohola progovorio je Andrić napose u svojoj pripovijeci *Jakov, drug iz detinjstva*. Tu Andrić oštro kritizira alkoholizam koji mnogima upropaštava i uništava život, kao što je to učinio i Jakovu, njegovom "drugu" iz djetinjstva. Evo nekih misli i zaključaka: Alkohol upravlja tijekom čovjekovih misli, daje boju njegovim osjećajima i uvelike određuje njegov životni put i odnos prema svijetu. Alkohol se primjećuje "svuda oko nas", on je kao neprelazan ocean "od kog nema spasa". Čitavi su naraštaji ljudi robovi alkohola i unaprijed su osuđeni bez obzira šta radili i kako se branili. Dijete alkoholičara, pa makar i nebilo rob te strasti, slabo će se snalaziti u životu. Zbog toga će mnogo patiti a prije ili kasnije će propasti. Rakija je otrov koji vodi k samoubojstvu. Prilikom opisivanja štetnog djelovanja alkohola Andrić govori o dvije vrste alkoholičara. Smatra da je blaži slučaj ako alkohol čovjeka brzo osvoji i načne u njemu bitne životne centre, tako da alkoholičar duhovno klone i tjelesno orone. Tada je djelovanje alkohola brzo: čovjek žrtva ne osjeća svoj pad i umire ne sagledavši svoje realno stanje. Prema Andriću mnogo je složeniji i teži slučaj onih alkoholičara koji uspijevaju sačuvati snagu tijela i svježinu duha. Njihova se osjetljivost razvija do bola. Njihova misao doduše ne otupi ali ih zato vodi krivim putem. Njihov je duh budan ali bolestan: oni se lako poistovjećuju sa onim što vide i sretnu. Iz toga oni izvlače pogrešne zaključke koji ih dovode do nestvarnog odnosa s događajima i ljudima. Unutrašnjost bi se alkoholičara, veli Andrić, mogla usporediti s oštećenom telefonskom centralom koja doduše radi, "ali u kojoj su sve žice isprepletene, tako da oni čuju stotine razgovora, poziva i pitanja u isti mah, a ne čuju ono što se na njih odnosi i što bi jedino trebalo da čuju". Otrovani rakijom alkoholičari pate "od povremenog ludila". Otrovan alkoholom usamljuje svoju žrtvu, stvara oko nje pustinju, polagano je odvaja od obitelji, prijatelja i poznanika, od svih onih koji su joj blizu.⁵⁵

Andrić se (izričito) osvrnuo na porok zavisti samo na jednom mjestu: u *Znakovima pored puta*. Za Andrića je zavist slijepa i nezasitna mana, a to najbolje znaju oni koji su je osjetili na svojoj koži. Ona je slijepa i nezasitna jer u čovjeku stvara lažnu sliku o životu: zavidnik promatra ovaj

54 I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 28.

55 I. ANDRIĆ, *Jakov, drug iz detinjstva*, u: ISTI, *Kuća na osami*, Sarajevo 1977, str. 73-77.

svijet kao neki raj u kojem su svi osim njega "blaženi rajski žitelji", jedino je on "zarobljenik pakla, lišen mira i sreće i svakog ljudskog dobra". Takvo se stanje, prema Andriću, ne može popraviti: dok postoji zavidnik će zavidjeti i to svima, pa i najnesretnijima.⁵⁶

I laskanje se našlo na tapeti Andrićeve kritike: ono je (veliki) otrov i (velika) opasnost. Međutim, nisu vješti i podmukli laskavci ti koji nas iskorištavaju i upropaštavaju, "to čini naša sujeta koja živi u nama i koja čeka da je oni zagolicaju i probude". Kako se oduprijeti laskanju? Snagom razuma i čvrstinom karaktera? Andrić nije tog uvjerenja. Objašnjava: laskavac prilazi čovjeku sa strane s koje ga on najmanje očekuje, "često i pod vidom velike iskrenosti i borbe protiv laskanja i laskavaca". Rješenje Andrić vidi u držanju odstojanja: takve ljude ne treba puštati u našu blizinu. I ne samo to. Najodlučnija se borba vodi u nama samima. Tu našu slabost potrebno je u korijenu sasjeci.⁵⁷

Problemu laži i laganja pristupa Andrić psihološki. On je, reklo bi se, do u detalje analizira. U romanu *Omerpaša Latas* opisuje Andrić odnos između austro-ugarskog generalnog konzula Atanackovića i seraskera Omerpaše Latasa. Konzul nema povjerenja u Omerpašu jer se ovaj često služi lažima. On tako laže da svu svi ostali lažovi prema njemu diletanti, nevješti početnici i šegrti. Omerpaša ima prirodni dar laganja: laže kao što vjetar puše, kao što pas laje, pijetao kukuriče. On se ravna, veli Atanacković, prema nepisanom stabolskom načelu kojeg je doveo do savršenstva: da bi laž bila potpuna i korisna u borbi s drugima, treba prikrivati istinu, ni o čemu ne kazati ništa pouzdano i konačno. Konzul je stalno na oprezu ali jednom se prevario. To je bilo onda kad mu je Omerpaša kazao istinu. Razmišljao je o tim riječima i nikako nije mogao domisliti njihovo pravo značenje. Kad se uvjerio da je Omerpaša ipak učinio izuzetak, kazao istinu, Atanacković je zaključio da je turski vezir sposoban na sve. I to ga je još više zbunjivalo.⁵⁸ U svojoj pripovijeci *Kuća na osami* opisuje Andrić i slučaj barona Dorna iz Štajerske. Četiri je godine radio u Sarajevu pri Zemaljskoj vladi. Bio je izgubljen slučaj ne zato što se služio lažima, nego zato što se laž služila s njime kao sa svojim robom. On nije lagao kao drugi ljudi koji povremeno koriste laž kao obrambeno sredstvo u nevoljama, kao oružje u sukobima raznih interesa i ambicija. Ne, ovdje se laž služila baronom na njegovu štetu i sramotu. On je lagao naivno, nezainteresirano, bez svoje volje i protiv nje. Lagao je bez mjere i granica, s nepopravljivošću alkoholičara, s upornošću okorjelog kockara. I to je baronu oduzimalo svaku vrijednost kako u vlastitim tako i u tuđim očima.⁵⁹

56 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 119-120.

57 I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 175-176, 179.

58 I. ANDRIĆ, *Omerpaša Latas*, str. 294, 296, 299.

59 I. ANDRIĆ, *Kuća na osami*, str. 35-36.

U *Znakovima pored puta* pravi Andrić razliku među lažovima jer su mnogi razlozi i pobune koji mogu natjerati na laž. Jedni lažu "jer to moraju". Drugi se, zbog zamršenosti svoje psihe, služe lažima u samoobrani, "kao ratnim varkama" u ratu kojeg samo oni vide. Ima i onih koji često lažu i mnogo pate kad ih neko uhvati u laži. Prema Andriću laž je pravi porok i malo je onih koji se služe njom sračunato da bi izvukli neku korist za sebe i svoje. Oni koji tako čine naivni su prestupnici i rđave računđije. Na pogrešnom su putu i žrtve su svoje zablude. Laž je "bolest", zaključuje Andrić i dodaje: potrebno ju je suzbijati i liječiti, "ali ne grubo izobličavati, ni izvrgavati ruglu, ni suviše strogo progoniti".⁶⁰

Što bi se moglo reći nakon ovog sumarnog predstavljanja samo nekih poroka i mana koje susrećemo u djelima Ive Andrića. Uvjeren sam da ih Andrić nije opisivao i kritizirao da bi ismijao njihove nositelje. Iz tog opisa i kritike, iz tog indikativa, lako je izvući imperativ: Andrić želi da se poradi na tome da tih poroka i mana bude što manje, kako kod pojedinaca tako i kod svih naroda. U svojim je *Sveskama* dao i temeljno načelo tog pothvata: "Budimo nemilosrdni prema svojim greškama i nedostacima, puni razumevanja prema tuđima, a dosledni i neumorni u iskorenjivanju jednih i drugih."⁶¹ Jedino se tako može uspostavljati harmonija u vlastitom životu i u međuljudskim odnosima.

Umjesto zaključka

Dok sam čitao djela Ive Andrića spontano se u meni rodila ova misao: vrijeme u Bosni ne ide linearno nego ciklički. Ono se od vremena do vremena ponavlja, samo što akteri mijenjaju svoje uloge. Skoro da sam se priklonio Andrićevoj misli o temeljnoj mržnji na ovim područjima. Ta je misao duboko pesimistična, ali nedavni su ratni događaji potvrdili da ona zna biti i realistična.⁶² Isto tako, kad bi čovjek nabrajao koja su moralna zla danas prisutna na ovim područjima, popis bi bio isti ako ne i veći nego kod Andrića (droga, prositucija, kriminal...). Zašto se o tom zlu, tim osobnim i društvenim porocima i manama malo govori ili potpuno šuti? Kao da to ljude ne zanima. A možda to i ne žele priznati ili se pak boje priznati i stvari pravim imenom nazvati? Nije li možda u tom nesagledavanju i nepriznavanju realnog stanja specifikum bosanskog morala?! Ne

60 I. ANDRIĆ, *Znakovi pored puta*, str. 139-140.

61 I. ANDRIĆ, *Sveske*, str. 74.

62 Ovdje nije bilo govora o andrićevoj viziji rata. Potrebno je napomenuti barem to da je rat, prema Andriću, "beda i prokletstvo svega što živi". I. ANDRIĆ, *Gospodica*, str. 102-103.

znam, ali jedno je sigurno: Andrićeva djela i danas navode na ozbiljna razmišljanja i premišljanja životne stvarnosti. Nedavna prošlost, pa i sadašnjost, u mnogočemu potvrđuje njegove pozicije, stavove i uvjerenja. S određenom dozom straha se pitam: hoće li andrićevska vizija Bosne i u budućnosti biti aktualna? Nadam se i iskreno bih volio da neće. A do dolaska boljih vremena potrebno je strpljivo čekati.

DER MORALGEDANKE IN DEN WERKEN VON IVO ANDRIĆ

Zusammenfassung

Der Autor dieses Artikels befasst sich mit dem Moralgedanken in den Werken des bekannten Schriftstellers Bosniens und der Herzegowina, des Nobelpreisträgers Ivo Andrić (1892-1975). Andrić hat die Rolle der Morallehrer positiv beurteilt. Dies lässt sich aus seinem gesamten literarischen Werk entnehmen, das ohne Zweifel auch eine Morallehre enthält. Andrić war der Überzeugung, dass die historischen Un/Gelegenheiten das einfache Volk in Bosnien gerade gezwungen haben, eine ihm "eigentümliche Moral" zu bilden. Aber er sagt nicht, worin liegt und woraus besteht diese Eigentümlichkeit. Falls sie überhaupt existiert, lässt sie sich vielleicht in der Beschreibung von Mentalität erkennen, die sich durch Jahrhunderte auf dem bosnischen Boden herausgebildet hat. Diese Mentalität sei undenkbar ohne Haß und Angst, die nach Andrić im Wesen der bosnischen Völkern tief verwurzelt sind. Die Andrićs Vision von Leben ist pessimistisch, und zwar infolge der moralischen, psychischen und physischen Bösen, die viel mächtiger als das Gut sind. Das Böse, besonders die Laster und Makel, zerstört den Einklang sowohl im Leben der Einzelnen als auch im Wesen aller bosnischen ethnischen Gruppen. Die Werke von Ivo Andrić lassen uns sagen: Man soll daran arbeiten, dass das Böse im Menschen (Lande) immer geringer wird. Er gibt uns sogar die Regel für dieses Unternehmen: Man soll zu sich selbst streng sein, und zu dem Nächsten verständnisvoll handeln.